

1389²¹ και πρόσφατα συνδέθηκε με την αποχώρηση του τελευταίου χριστιανού ηγεμόνα της, του Νικόλαου Βαλδουίνου Παγάση, το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1385²². Η τελευταία αυτή χρονολογία αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της εκκλησίας των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι τοιχογραφίες που παρουσιάσαμε χρονολογούνται στη δεκαπενταετία 1370-1385 και συνιστούν ένα από τα τελευταία έργα των εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης.

† ΣΩΤΗΡΙΟΣ Κ. ΚΙΣΣΑΣ

ΟΙ ΙΕΡΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΓΑΒΑΛΙΩΤΙΣΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ.

Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση¹

Πρόλογος

Προς τα τέλη του 14ου μ.Χ. αιώνα, στην Έδεσσα, υπάρχουν οι παρακάτω δύο ιεροί ναοί:

A. Ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας (Κοίμησις της Θεοτόκου ή Παλιά Μητρόπολη).

B. Ο ιερός ναός (της Ιεράς Μονής) της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης.

Το έτος 1981, ο αρχαιολόγος Θανάσης Παπαζώτος σε μελέτη του, σχετική με τον ιερό ναό της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης², η οποία στηρίζεται σε “*έκδοτήριοι γράμματα*” (ή “*έκδοτήριοι έγγραφοι*”)³, του έτους 1375, με το οποίο οι κτήτορες του ιερού αυτού ναού “δεσπότης” Θωμάς Κομνηνός Πρεάλυμπος ή Πρεάλυμπος ή Πρελιούμποβιτς (1342-23 Δεκεμβρίου 1385) και η σύζυγός του “βασίλισσα” Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα (1351-28 Δεκεμβρίου 1394) τον αφιερώνουν στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, βγάζει το συμπέρασμα ότι ο ιερός αυτός ναός ταυτίζεται με τον ιερό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολη, Αγία Σοφία)⁴.

Την γνώμη του αυτήν ο Θαν. Παπαζώτος την στηρίζει στα εξής:

1. Στο παραπάνω “*έκδοτήριοι γράμματα*”, στο οποίο σχετικά με τον ιερό αυτό ναό, ανάμεσα στα άλλα, τονίζονται:

a. “(…) *αὐθεντευόντων ἡμ(ῶν) τὴν τοπαρχίαν πᾶσαν κ(αι) τοῦ θεοφρουρη-
του κάστρου τ(ῶν) Βοδενῶν, ναὸν ἐν μέσῳ τοῦ τοιοῦτου ἄσπεος ἐξ αὐτ(ῶν) τῶν
βάθρων ἀνεγήραμ(εν), ὡς ὁρᾶται μέχρ(ι) τῆς σήμ(ε)ρ(ον), εἰς ὄνομα τῆς*

1. Η εργασία αυτή είναι σύντομη περίληψη μιας ευρύτερης μελέτης, σχετικής με το θέμα αυτό, αλλά, λόγω του περιορισμένου χώρου, δεν είναι δυνατόν εδώ να επεκταθούμε περισσότερο. Επίσης δεν συμπεριλαμβάνεται, για τον ίδιο λόγο, και όλη η σχετική με τους αναφερόμενους ναούς βιβλιογραφία, αλλά μόνο όση είναι, κατά το δυνατόν, απαραίτητη.

2. Θ. Παπαζώτου, “Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά”, *Κληρονομία*, τ. 13, τεύχ. Β', (1981) 509-516. Για τον Θωμά και την Μαρία βλ. ενδεικτικά: Ανδρ. Μουστοξύδου, “Ιστορικόν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ, *Ελληνομνημῶν*, 8 (1845), 505 κ.ε., Κ. Γ. Σταλίδη, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. 14ος αι. - 1912*, τ. 1, Έδεσσα 1988, σ. 87-92, όπου και σχετική βιβλιογραφία, D. M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479*, Αθήνα 1991, σ. 201-219, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

3. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra III*, Paris, 1979, No. 146, σ. 100-104, No. 147, σ. 105-107.

4. Παπαζώτου, “Ο Θωμάς”, σ. 516.

21. V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine Occidentale*, Paris 1989, σ. 56, 68.

22. G. Subotić, *ό.π.*, σ. 167-168.

πανυπεράγνου δεσποίν(ης) ήμ(ών) Θεοτόκου κ(αι) άειπαρθέν(ου) Μαρί(ας) τής έπονομαζομένης Γαβαλιωτίσσης (...)"⁵.

β. "(...) τόν δν άνεγήρ(αμεν) έκ βάθρων τής Θεοτόκου ναόν έπ' όνόματι τής Γαβαλιωτίσσης έντός του περικλήτου κάστρ(ου) τ(ών) Βοδεν(ών) (...)"⁶.

2. Στα εξής στοιχεία του ιερού ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολη, Αγία Σοφία) της Έδεσσας:

α. στις αποκαλυφθείσες τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος του ιερού ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολη, Αγία Σοφία), οι οποίες, κατά τους ειδικούς, χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα (1380-1390) και χρονικά συμπίπτουν περίπου με την χρονολογία ανεγέρσεως του ιερού ναού της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης (1360/61-1367).

β. ότι ο ιερός αυτός ναός, δηλαδή η Παλιά Μητρόπολη (Αγία Σοφία), φέρει το όνομα Κοίμησις της Θεοτόκου και είναι αφιερωμένος στην Παναγία, όπως είναι αφιερωμένος στην Παναγία και ο ιερός ναός της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης.

Την γνώμη αυτή του Θαν. Παπαζώτου δεν την δέχεται και την έχει αντικρούσει, το έτος 1984, ο Ευθ. Τσιγαρίδας⁷.

Αλλά και εγώ έχω γράψει σε παλιότερές μου εργασίες ότι η γνώμη αυτή του Θαν. Παπαζώτου δεν μπορεί να είναι ορθή⁸.

Με την μελέτη μου αυτήν, στηριζόμενος στα μέχρι σήμερα γνωστά σ' εμένα ιστορικά στοιχεία και συνδυάζοντάς τα συγκριτικά, επιχειρώ να αποδείξω ότι οι δύο αυτοί ναοί, δηλαδή ο ναός της Αγίας Σοφίας (Κοίμησις της Θεοτόκου, Παλιά Μητρόπολη) και ο ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης είναι δύο διαφορετικοί ναοί, βρίσκονται στην Έδεσσα σε δύο διαφορετικά μέρη, δεν έχουν καμιά σχέση μεταξύ τους και, ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν.

Η παράθεση αυτών των ιστορικών στοιχείων και η αποδεικτική επιχειρηματολογία, η οποία στηρίζεται σ' αυτά, αναπτύσσονται στις παρακάτω δύο ενότητες:

I. Ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας (Κοίμησις της Θεοτόκου, Παλιά Μητρόπολη).

II. Ο ιερός ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης.

Μετά την ανάπτυξη αυτών των ενοτήτων, ακολουθεί, ως επίλογος, το Συμπέρασμα.

5. *Actes de Lavra*, σ. 103, στ. 17-19.

6. *Actes de Lavra*, σ. 103, στ. 27-28.

7. Ευθ. Ν. Τσιγαρίδας, "Σχετικά με την ονομασία της Παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας", *Μακεδονικά*, 24(1984) 257-261.

8. Σταλίδης, *Η Έδεσσα*, σ. 91, 94, 108, 204, Κ. Γ. Σταλίδης, "Ιερός ναός Αγίας Σοφίας", εφ. *Έδεσσαϊκή*, φ. 1425(15-12-1990), σ. 2, Κ.Γ. Σταλίδης, "Ιερός ναός Αγίας Σοφίας", εφ. *Πρωινή*, φ. 2924(16-12-1990), σ. 4, Κ. Γ. Σταλίδης, "Ο ιερός ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης", εφ. *Έδεσσαϊκή*, φ. 1490(14-3-1992), σ. 6.

I. Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

A. ΘΕΣΗ

Ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας, ο οποίος είναι αφιερωμένος σήμερα στην Κοίμηση της Θεοτόκου, βρίσκεται στην συνοικία της Έδεσσας Βαρόσι, επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, αριθμός 6, ανάμεσα στο Μητροπολιτικό Μέγαρο και το κτήριο του Παρθεναγωγείου⁹.

B. ΟΝΟΜΑ

Ο ιερός αυτός ναός, στην ιστορία του, είναι γνωστός με τα εξής ονόματα: 1. Αγία Σοφία, 2. Υπεραγία Θεοτόκος ή Κοίμησις της Θεοτόκου ή Κοίμηση της Θεοτόκου, 3. Μητρόπολις ή Μητρόπολη, Παλαιά Μητρόπολις ή Παλιά Μητρόπολη, Μητροπολιτικός ναός, 4. Μεριέμ-ανά (Merjemana), για τα οποία έχουμε διάφορες μαρτυρίες.

1. Μαρτυρίες για το όνομα Αγία Σοφία

Το πρώτο και πιο παλιό όνομα της εκκλησίας αυτής είναι το όνομα Αγία Σοφία και οι υπάρχουσες μαρτυρίες γι' αυτό είναι αρκετές, προέρχονται δε και από το ίδιο το κτήριο του ιερού αυτού ναού, αλλά και από διάφορες άλλες πηγές.

1.1. Μαρτυρίες από το ίδιο το κτήριο

α. Η πιο παλιά μαρτυρία, την οποία γνωρίζουμε για την εκκλησία αυτή με το όνομα Αγία Σοφία, προέρχεται από το ίδιο το κτήριο του ιερού αυτού ναού.

Συγκεκριμένα, στην νότια όψη του νοτιοδυτικού πεσσότοιχου του ναού αυτού, σε τοιχογραφία, υπάρχει ζωγραφική παράσταση των κητόρων του ιερού αυτού ναού.

Στην παράσταση αυτή οι κητόρες προσφέρουν στον Ιησού Χριστό το ομοίωμα του ναού. Ακόμα δεξιά και αριστερά από την κεφαλή του Ιησού Χριστού υπάρχουν τα παρακάτω ίχνη επιγραφής: "(Η ΣΟ)ΦΙΑ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ"

9. Κατά τις υπάρχουσες παλιότερες μαρτυρίες, έχει κτισθεί πάνω στα θεμέλια άλλου αρχαίου ναού, ο οποίος έφερε το όνομα "Υψίστος Ζεύς", η λατρεία του οποίου διαπιστώνεται και από τις παρακάτω επιγραφές, που βρέθηκαν στην Έδεσσα: 1. "Διί ύψίστω εύχήν / Μάρκος Λαβύρσιος / Ούάλης", 2. "Πόπιλιος Αίλιος / Διί ύψίστω Τερεν / πανός κατ' όναρ", 3. "Χάρης Αλεξάνδρου και Δημήτριος Χάρητος / Διί ύψίστω". Βλ. Μ. Γ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζομένοις*, τ. 1, Αθήνησι 1896, σ. 24, 50, I.X. Πέγιος, "Ο εν Έδέσση μητροπολιτικός ναός της του Θεου Σοφίας" εφ. *Έδεσσα*, έτ. Α' φ. 14(1-8-1919), σ. 7-8, φ. 15 (15-8-1919), σ. 6, φ. 16 (1-9-1919), σ. 3-4, Ε. Δ. Γιούσης, "Ολίγα τινά περί αλώσεως της Έδέσσης υπό των Τούρκων", εφ. *Νέα Έδεσσα*, έτ. Α', φ. 11(10-9-1921), σ. 2-3, φ. 12(17-9-1921), σ. 2-3, Ε. Ι. Στουγιαννάκη, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 238, Κ.Ι. Σιβένας "Κοινωνική ζωή στην Έδεσσα", εφ. *Έδεσσαϊκή*, φ. 340(3-5-1970), σ. 3. Σύμφωνα με τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες, ιερό του Υψίστου Διός τοποθετείται στην περιοχή Λόγγος, όπου εκτεινόταν η αρχαία Έδεσσα, και συγκεκριμένα στον λόφο, όπου σήμερα βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Λουκά. Βλ. Π. Χρυσοστόμου, "Η λατρεία του Δία Υψίστου στην Έδεσσα", εφ. *Έδεσσαϊκή*, φ. 1539 (27-2-1993), σ. 8.

Από τα δύο αυτά στοιχεία, από το γεγονός δηλαδή ότι πρώτον το ομοίωμα της εκκλησίας αυτής προσφέρεται από τους κτήτορες στον Ιησού Χριστό, ο οποίος, σύμφωνα με την ορθόδοξη πίστη, είναι η του Θεού Σοφία, και δεύτερον ότι υπάρχει στην τοιχογραφία αυτή η παραπάνω επιγραφή, δηλαδή *“Η ΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ”*; αυτά τα δύο δείχνουν ότι ο ιερός αυτός ναός ήταν, από την αρχή, αφιερωμένος στον Ιησού Χριστό με το όνομα Αγία Σοφία¹⁰.

β. Επίσης άλλη μαρτυρία, που προέρχεται από τον ίδιο τον ιερό αυτό ναό, είναι μια εικόνα του έτους 1768, που βρίσκεται αριστερά στο τέμπλο του ναού, δεύτερη κατά σειρά, όπως βλέπουμε ανατολικά, μετά την εικόνα της Παναγίας, και παριστάνει και είναι η Σοφία του Θεού.

Η παράσταση και η θέση αυτής της εικόνας δείχνουν ότι ο ναός αυτός είναι αφιερωμένος στον Ιησού Χριστό, που είναι η Σοφία του Θεού, γιατί γνωρίζουμε ότι, σύμφωνα με την ορθόδοξη λατρεία, η εικόνα του αγίου, στο όνομα του οποίου τιμάται ο ιερός ναός, τοποθετείται δεύτερη στην σειρά, όπως βλέπουμε το τέμπλο, μετά την εικόνα της Παναγίας.

Η εικόνα αυτή είναι ζωγραφισμένη πάνω σε χοντρό πελεκητό ξύλο και έχει διαστάσεις: 03,8X1,10X0,79 μ.

Οι παραστάσεις αυτής της εικόνας, που δείχνουν βαθιά θεολογική κατάρτιση του αγιογράφου, είναι οι εξής:

Στο άνω τμήμα εικονίζονται όρθιοι και ολόσωμοι ο Θεός Πατέρας και στα δεξιά του ο Χριστός.

Στην συνέχεια παριστάνεται ένα οικοδόμημα, που συμβολίζει εκκλησία. Την κορυφή αυτής της εκκλησίας στέφει ένας σταυρός, έπεται ο θόλος της και ακολουθεί μια μετόπη, πάνω στην οποία μέσα σε κύκλο, σε κυανό βάθος, είναι γραμμένη με κόκκινα κεφαλαία γράμματα η λέξη *“ΣΟΦΙΑ”*.

Στην πρόσοψη της αψίδας του ναού, κάτω από τον τρούλο και από την λέξη *“ΣΟΦΙΑ”*, υπάρχει σε μια σειρά και με κόκκινα κεφαλαία γράμματα η εξής επιγραφή:

“Η ΣΟΦΙΑ ΩΚΟΔΟΜΗΣΕΝ ΕΑΥΤΗ ΟΙΚΟΝ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΕ ΣΤΥΛΟΥΣ ΕΠΤΑ”^{10α}.

Μέσα στην συμβολική αυτή εκκλησία παριστάνεται όρθια η ολόσωμη μορφή της Παναγίας, ως Αριστεροκρατούσας Οδηγήτριας. (Δεξιά, ως προς τον θεατή).

Η συμβολική αυτή εκκλησία στηρίζεται σε επτά (7) σκαλοπάτια-στύλους, πάνω στο καθένα από τα οποία, από πάνω προς τα κάτω, είναι γραμμένες με κεφαλαία κόκκινα γράμματα οι παρακάτω λέξεις:

10. Τσιγαρίδας, “Σχετικά”, σ. 258-259.

10α. Παροιμία, Θ', 1.

“ΑΓΑΠΗ ΕΛΕΗΜΟΣΥΝΗ ΤΑΠΕΙΝΩΣΙΣ ΜΑΚΡΟΘΥΜΙΑ ΣΩΦΡΟΣΥΝΗ ΝΗΣΤΕΙΑ ΠΡΟΣΕΥΧΗ”.

Στο κάτω τμήμα της εικόνας, ανάμεσα στις δύο λέξεις *“ΝΗΣΤΕΙΑ”* και *“ΠΡΟΣΕΥΧΗ”*, υπάρχει γραμμένη σε μια σειρά (μήκ. 43,5 εκατ.) με μικρά καλλιγραφικά καστανόχρωμα γράμματα, η επιγραφή:

*“αὕτη ἡ εἰκὼν ἡ παρεμφαίνουσα τὸν οἶκον τῆς ὑψηλῆς σοφίας τοῦ μεγάλου Θεοῦ, ἰστορήθη ἐπὶ ἔτεσι ἀπὸ Χριστοῦ 1768 ἀναλώμασι τοῦ πανιερωτάτου καὶ ἔλλογιμοτάτου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότη κυρίου κυρίου γερμανοῦ¹¹ καὶ διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης αὐτοῦ”*¹².

Δεξιότερα, διαβάζουμε σε δύο σειρές με τα ίδια μικρά γράμματα την ταυτότητα του αγιογράφου, στην οποία γράφει:

*“Διὰ χειρὸς (Ἀποστόλου Λογγιανοῦ, Βοδενιώτου)”*¹³.

Στην ίδια εικόνα διακρίνονται ακόμα οι παρακάτω παραστάσεις:

Δύο ἄγγελοι ψηλά στην οροφή της εκκλησίας, δεξιά και αριστερά, ολόσωμοι και όρθιοι πάνω σε πεσσοτοιχους.

Έξω από την εκκλησία και δεξιά, ως προς τον θεατή, από την Παναγία υπάρχει όρθιος και ολόσωμος ο *“ΠC ΔΑΒΙΔ”* (Γέρος περιόπου).

Πιο κάτω από τον Δαβίδ και αριστερά του παριστάνεται όρθιος και ολόσωμος ο *“ΠC ΗΣΑΪΑΣ”* (Νεότερος και χωρίς γένια).

Πιο πάνω από τον προφήτη Ησαΐα και δεξιά του εικονίζεται όρθιος και ολόσωμος ο *“ΠC ΙΕΡΕΜΙΑΣ”* (Με γένια και μεσήλικας).

Αριστερά από την Παναγία παριστάνεται όρθιος και ολόσωμος ο *“ΠC ΜΩΥΣΙΣ”*, ο οποίος κρατεί στα χέρια του δίπτυχη δέλτο. Στο αριστερό φύλλο της δέλτου, ως προς τον θεατή, είναι γραμμένοι, με σειρά από πάνω προς τα κάτω, οι λατινικοί αριθμοί *“I II III IV V”*, ενώ στο δεξιό φύλλο της δέλτου οι αριθμοί *“VI VII VII IX X”* και συμβολίζουν τις δέκα (10) εντολές.

Ακόμη στην εικόνα αυτή διαβάζουμε με κεφαλαία γράμματα τις εξής λέξεις:

Αριστερά από την Παναγία και έξω από τον ναό τις λέξεις: *“ΦΟΒΟΣ / ΘΕΟΥ” / “ΒΟΥΛΗ” / “ΙΣΧΥΣ”*.

Δεξιά από την Παναγία τις λέξεις: *“ΕΥΣΕΒΕΙΑ” / “ΣΥΝΕΣΙΣ” / “ΓΝΩΣΙΣ”*.

1. 2. Μαρτυρίες από άλλες πηγές

11. Ο μητροπολίτης Γερμανός Β' ποιμαίνει την Ιερά Μητρόπολη Βοδενών στο χρονικό διάστημα από το έτος 1751 (;) έως τις 24-3-1782. Ως μητροπολίτης Βοδενών για πρώτη φορά υπογράφει απόδειξη με ημερομηνία 15 Αυγούστου 1752. Βλ. H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902, σ. 108.

12. Ν. Τσαϊλακόπουλος, “Αρχαιολογικά Μνημεία Εδέσσης. Β. Η Μητρόπολις”, εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, έτ. Α', φ. 14 (27-1-1935), σ. 4.

13. Στην επιγραφή αυτή διαβάζεται καθαρά μόνο το “Δια χειρός”.

α. Άλλη μαρτυρία, από άλλη, εκτός του ναού τούτου, πηγή, την οποία γνωρίζουμε για την εκκλησία αυτή με το όνομα Αγία Σοφία, προέρχεται από το ημερολόγιο (DIARIUM) του Γερμανού ελληνοεπιστή Μαρτίνου Κρουσίου (1526-1607), στο χρονικό διάστημα από 19 Σεπτεμβρίου 1598 έως και 31 Δεκεμβρίου 1599, όπου αναφέρεται ότι, την εποχή εκείνη, εκκλησία με το όνομα Αγία Σοφία, εκτός από την Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σόφια και Αχρίδα, υπάρχει και στην Έδεσσα.

Έτσι αναφέρονται στο DIARIUM του Μ. Κρουσίου τα σχετικά:

“Sophiae templa sunt multa: I. Έν Άχρειδη, seu Άχρειδα, 2. έν πόλει Σοφία, 3. έν Κωνσταντινουπόλει, 4. έν Έδέσση sive Βοδενοίς. Distat biduum ab Achridae, 5. μέγιστος ναός έν Θεσσαλονίκη, και άλλαι άλλαχού”¹⁴.

β. Άλλη μαρτυρία για την εκκλησία της Αγίας Σοφίας έχουμε από έγγραφο, το οποίο είναι κατεστρωμένο στον κώδικα της εκκλησίας του Αγίου Κλήμεντος Αχρίδας, με ημερομηνία 9 Μαΐου 1688, και σύμφωνα με το οποίο ο μέχρι τότε μητροπολίτης Βοδενών Γερμανός Α'¹⁵ εκλέγεται αρχιεπίσκοπος της Αρχιεπισκοπής Α' Ιουστινιανής Αχριδών. Η εκλογή αυτή έγινε “(...) έν τή άγιωτάτη Εκκλησία τής Υπεραγίας ήμων Θεοτόκου τής έπονομαζομένης Άγίας Σοφίας τής Μητροπόλεως Βοδενών (...)”¹⁶.

γ. Άλλη μαρτυρία, η οποία αναφέρεται στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας έχουμε με ημερομηνία 20 Αυγούστου 1784 και προέρχεται από τον κώδικα των Αγίων Εκκλησιών της Ι. Μ. Βοδενών, όπου, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: “(...) Και δή του μακαρίτου επιτρόπου του σειπτού και θείου ναού τής υπεραγίας Δεσποίνης ήμων Θεοτόκου, του επιφημιζομένου τής του Θεού Σοφίας, του όνομα Χατζή Παρίση (...)”¹⁷.

14. Β. Α. Μυστακίδης, “Δύο Αρχιεπίσκοποι Αχριδών (...)”, Θεολογία, 9 (1931), τεύχ. ΛΣΤ, σ. 338, βλ. και 10 (1932), τεύχ. ΛΖ, σ. 66. Sophiae templa sunt multa σημαίνει: Ναοί (με το όνομα Αγία Σοφία) υπάρχουν πολλοί. Seu ή sive σημαίνει: είτε. Distat biduum ab Achridae σημαίνει: (Η Έδεσσα) απέχει δύο μέρες από την Αχρίδα.

15. Ο μητροπολίτης Γερμανός Α' αρχίζει να ποιμαίνει την Ιερά Μητρόπολη Βοδενών σίγουρα πριν από τις 13 Ιουνίου 1686. Η εκλογή του, ως μητροπολίτη Βοδενών, πραγματοποιείται στο χρονικό διάστημα μετά την 8η Ιουλίου 1684 (τελευταία υπογραφή του προκατόχου του μητροπολίτη Βοδενών Νείλου) (post quem) και πριν από τις 13 Ιουνίου 1684, ημερομηνία, κατά την οποία υπογράφει σε κώδικα της Ι. Μ. Καστορίας (ante quem). Την Ι. Μ. Βοδενών την ποιμαίνει μέχρι την εκλογή του στην Αρχιεπισκοπή Αχριδών (9 Μαΐου 1688). Επανερχεται στον θρόνο της Ι. Μ. Βοδενών, μετά την εκθρόνισή του από την Αρχιεπισκοπή Αχριδών, “ως πρώην Αχριδών και πρόεδρος Βοδενών”, πιθανώς μεταξύ Μαρτίου 1692 και 7 Απριλίου 1695, και την ποιμαίνει μέχρι την 1η Απριλίου του έτους 1705 (ή πιθανώς και μέχρι του έτους 1706).

16. Εκκλησιαστική Αλήθεια, έτ. 3 (1882-1883), τ. 4, φ. Ι(8-12-1882), σ. 149, Καλλίνικος Δελικάνης, Πατριαρχικών εγγράφων (...), τ. 3, Έν Κωνσταντινουπόλει 1905, σ. 789.

17. Κώδιξ των Αγίων Εκκλησιών τής Άγιωτάτης Μητροπόλεως Βοδενών, φ. 2α (20-8-1784), Ι.Χ. Πέγιος, “Ένα σπουδαιότατον πρακτικό της Ιεράς Μητροπόλεως Έδέσσης”, εφ.

2. Μαρτυρίες για το όνομα Υπεραγία Θεοτόκος ή Κοίμησις της Θεοτόκου ή Κοίμηση της Θεοτόκου

2.1. Μαρτυρίες μαζί με το όνομα Αγία Σοφία

α. Η πιο παλιά, μέχρι σήμερα, γνωστή μαρτυρία για την εκκλησία της Αγίας Σοφίας, η οποία είναι πια αφιερωμένη στην Υπεραγία Θεοτόκο, προέρχεται από έγγραφο του κώδικα της εκκλησίας του Αγίου Κλήμεντος Αχρίδας, με ημερομηνία 9 Μαΐου 1688, το οποίο ανέφερα παραπάνω (βλ. Β., 1.2β), και σύμφωνα με το οποίο ο μέχρι τότε μητροπολίτης Βοδενών Γερμανός Α' εκλέγεται αρχιεπίσκοπος της Αρχιεπισκοπής Α' Ιουστινιανής Αχριδών.

Σύμφωνα δηλαδή με την παραπάνω μαρτυρία, η εκκλησία αυτή είχε αφιερωθεί στην Παναγία (“Υπεραγία Θεοτόκος”) και είχε πάρει το νέο της όνομα, πριν από την χρονολογία 9 Μαΐου 1688.

β. Άλλη μαρτυρία, η οποία αναφέρεται στην εκκλησία της Υπεραγίας Θεοτόκου, μαζί με το όνομα Αγία Σοφία, έχουμε, όπως ανέφερα παραπάνω (βλ. Β., 1.2γ), με ημερομηνία 20 Αυγούστου 1784 και προέρχεται από τον κώδικα των Αγίων Εκκλησιών της Ι. Μ. Βοδενών.

Η Παναγία, της οποίας το όνομα φέρει πια η εκκλησία αυτή, γιορτάζει στις 15 Αυγούστου, ημέρα δηλαδή, κατά την οποία τιμάται η ανάμνηση της κοιμήσεώς της. Γι' αυτό και η εκκλησία είναι γνωστή με το όνομα Κοίμησις της Θεοτόκου ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή Κοίμηση της Θεοτόκου¹⁸.

Με το όνομα Κοίμησις της Θεοτόκου ή ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου αναφέρεται στα παλιότερα γραπτά κείμενα και την εκκλησιαστική γλώσσα, ενώ με το όνομα Κοίμηση της Θεοτόκου αναφέρεται στα νεότερα γραπτά κείμενα και στην καθημερινή ομιλία.

2.2. Μαρτυρίες χωρίς το όνομα Αγία Σοφία.

Μαρτυρίες με το όνομα αυτό (Υπεραγία Θεοτόκος), χωρίς δηλαδή να αναφέρεται μαζί με το όνομα Αγία Σοφία, έχουμε κυρίως στους διάφορους κώδικες της Ι. Μ. Βοδενών. Έτσι:

α. Στο εσώφυλλο του κώδικα λογαριασμών της Ιεράς Εκκλησίας της Μητροπόλεως, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρονται με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1836 και τα εξής σχετικά:

“+ 1836 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ α' / Αυτή ή κόνδικα είναι τής / εκκλησίας βωδενά τής ήπεραγίας / Θεωτόκου τής κίμισεως”¹⁹.

Έδεσσα, φ. 12 (15-6-1919), σ. 8.

18. Βαρόσης, “Η Γιορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Έδεσσα”, εφ. Νέα της Έδεσσας, φ. 37 (21-8-1981), σ. 2.

19. Κώδιξ λογαριασμών τής Ιεράς Εκκλησίας τής Μητροπόλεως. 1836 Δεκεμβρίου α', φ. 1α, Κ.Γ. Σταλίδης, Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Έδεσσα 1974, σ. 35.

β. Στις 15 Μαρτίου 1838 ο μητροπολίτης Βοδενών Ιωακείμ (1832-1840)²⁰ αφιερώνει στην εκκλησία της “υπεραγίας Θεοτόκου” στην Έδεσσα ένα άγιον ποτήριο, ένα δισκάριον και έναν αστερίσκο, που είναι και τα τρία ασημένια, συνολικής αξίας 1200 γροσίων.

Ολόκληρο το κείμενο αυτής της αφιερώσεως είναι το παρακάτω:

“1838: μαρτίου: 15 / έτι έν: άγιον ποτήριον όμοϋ δισκάριον και / άστερίσκος, άσημένα δια γρόσια χίλια διακόσια / άφιερώθη παρά του Πανιερωτάτου άγιου Βοδενών / κυρίου Ιωακείμ εις την εκκλησίαν της ύπερα / γίας Θεοτόκου εις Βοδενά· έχων και γράμματα / έπάνω· όνομα της εκκλησίας: - / Ο Βοδενών Ιωακείμ: - /”²¹.

3. Μαρτυρίες για το όνομα Μητρόπολις ή Παλαιά Μητρόπολις ή Παλιά Μητρόπολη ή Μητροπολιτικός ναός ή Παλιός Μητροπολιτικός ναός ή Παλιός μητροπολιτικός ναός.

α. Μνεία στους κώδικες της Ι. Μ. Βοδενών για τον ιερό αυτό ναό με το όνομα “έκκλησία της μητροπόλεως” έχουμε σε πρακτικό της 18ης Μαΐου 1786, στο οποίο είναι καταγεγραμμένοι οι Έδεσσαίοι, οι οποίοι προσφέρουν χρήματα για τον παραπάνω ναό, στο οποίο, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρονται και τα παρακάτω:

“1786 μαΐου 18. γράφημιον του οίκονόμου κυρίου Ιωάννου δημητρίου. Τη επιτροπία της εκκλησίας της μητροπόλεως Βοδ(ενών) Χ”(ατζή) άγγελάκη Χ”(ατζή) παρίση.

Ένθυμήσεως περί όσοι έδωσαν ιμάτ²² τῷ Χριστιανουπόλεως²³ δια αίτιαν της εκκλησίας της μητροπόλεως (...)²⁴.

β. Μνεία επίσης για τον ιερό αυτό ναό έχουμε σε μιαν ενθύμηση, με ημερομηνία 20 Απριλίου 1813, την οποία οφείλουμε στον Έδεσσαίο Ιωάννη Αναστασίου, όταν επισκευάζεται ο ιερός αυτός ναός, επί μητροπολίτου Βοδενών Τιμοθέου Α' (1790-1821)²⁵, όπου, ανάμεσα στα άλλα, μνημονεύεται:

20. Κ.Γ. Σταλίδης, “Ο Μητροπολίτης Ιωακείμ (1831-1840)”, εφ. Έδεσσαϊκή, φ. 1525 (14-11-1992), σ. 6. Από τυπογραφικό λάθος έχει γραφεί στην εφ. Έδεσσαϊκή ως χρόνος ποιμαντορίας του (1831-1840), ενώ το σωστό είναι Ιανουάριος 1832 έως 8 Ιανουαρίου 1840.

21. Κώδιξ αρχαίος λογαριασμών επιτρόπων των εκκλησιών Βοδενών, φ. 6β(15-3-1838), Σταλίδης, “Ο Μητροπολίτης Ιωακείμ”, σ. 6.

22. Η λέξη ιμάτ προέρχεται από την τουρκική λέξη imdat, η οποία σημαίνει αρωγή, βοήθεια, επικουρία. Βλ. Ρ. Tuğlasi, Grand Dictionnaire Turc - Français, Istanbul 1984, σ. 356, Μεν. Δημητριάδου, Λεξικόν Ελληνο-τουρκικόν, Τουρκο-ελληνικόν, Αθήναι 1984, σ. 271, Ι. Τ. Παμπούκης, Τουρκικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής, τ. 1, Αθήνα 1988, σ. 152, 153.

23. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως Ιερεμία.

24. Κώδιξ των Αγίων Εκκλησιών της Αγιατάτης Μητροπόλεως Βοδενών, φ. 126 α(18-5-1786).

25. Κ. Γ. Σταλίδης, “Ο Μητροπολίτης Τιμοθέος Α' (1790-1821)”, εφ. Έδεσσαϊκή, φ. 1530 (24-12-1992), σ. 6, φ. 1531 (31-12-1992), σ. 6.

“1813 Άπριλίου 20. Άρχινήθη ή εκκλησία της Μητροπόλεως Βοδενών να μερεμετισθῆ έως 1118α' Ιανουαρίου 5 (...)²⁶.

γ. Μνεία στους κώδικες της Ι.Μ. Βοδενών για τον ναό αυτό με το όνομα (ιερός ναός) “μητροπόλεως” έχουμε και σε πρακτικό με ημερομηνία 11 Ιανουαρίου 1834, όπου αναφέρεται στον μητροπολίτη Βοδενών Ιωακείμ (1832 - 1840)²⁷:

“Όσα ιερά της Μητροπόλεως, έπεριλάβωμεν από Χ(ατζή) Ναούμην. Τη: 11: Ιανουαρίου: 1834: Βοδενά”²⁸.

δ. Σε πρακτικό, επίσης, με ημερομηνία 29η Ιουνίου 1846, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: “(...) 3000: (γρόσια) από της εκκλησίας της Μητροπόλεως (...)²⁹.

ε. Στο εσώφυλλο του κώδικα λογαριασμών της Ιερής Εκκλησίας της Μητροπόλεως, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρονται με ημερομηνία Σεπτέμβριος 1843 και τα εξής σχετικά:

“Κώδιξ ό παρών άπεκατέστη παρά της επιτροπείας της έν / Βοδενοίς Μητροπόλεως έν έτει σωτηριῶ, αωμγ' έν μηνί σε/πτεμβριῶ, άρχιερατεύοντος του Σεβασμιωτάτου γέροντος και δεο/πότου άγιου Βοδενών κυρίου κυρίου Μελετίου”³⁰.

στ. Σε μαρμάρινη στήλη, που υπήρχε στο προαύλιο του ιερού ναού της Αγίας Σοφίας, με ημερομηνία 28 Ιουνίου 1877, υπάρχει η παρακάτω επιγραφή:

“ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗ/ΡΙΩ, ΑΩΟΖ' ΜΗΝΙ ΙΟΥΝΙΩ ΚΗ' ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ /ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΜΗΤ/ΡΟΠΟΛΕΩΣ /ΙΣ ΧΣ' / ΝΙΚΑ / 1877”.

ζ. Για το όνομα μητροπολιτικός ναός και για τις άλλες μορφές ονομάτων, με τις οποίες αποκαλείται η εκκλησία της Αγίας Σοφίας, έχουμε μαρτυρίες από παλιά ακόμα. Κυρίως όμως αποκαλείται έτσι στα νεότερα χρόνια, και στην γραπτή και στην προφορική παράδοση.

4. Μαρτυρίες για το όνομα Μεριέμ-ανά.

26. Σταμ. Σταμ., “Τί λένε τα παλιά χαρτιά”, εφ. Έδεσσα, έτ. Α', φ. 1 (1-1-1919), σ. 2-3. Ο αριθμός 1118 δεν πρέπει να είναι ορθός και πρόκειται για αναγνωστικό ή τυπογραφικό λάθος.

27. Σταλίδης, “Ο Μητροπολίτης Ιωακείμ”, σ. 6.

28. Κώδιξ αρχαίος, φ. 6α (11-1-1834), Σταλίδης, “Ο Μητροπολίτης Ιωακείμ”, σ. 6.

29. Κώδιξ ό τό πρώτον συστηθείς, άμα τη συστήσει της Έλληνικής Σχολής, έν τη πολιτεία Βοδενών, έν έτει ΑΨΠΕ' φ. 14α(29-6-1846), Κ.Γ. Σταλίδης, Κώδιξ, ό τό πρώτον συστηθείς, άμα τη συστήσει της Έλληνικής Σχολής, έν τη πολιτεία Βοδενών, έν έτει ΑΨΠΕ' Έδεσσα 1979, σ. 26. Βλ. και σ. 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 43, 44, 45, 48, 51, 55, 62, 80, 97, 101, 104.

30. Κώδιξ λογαριασμών της Ιερής Εκκλησίας της Μητροπόλεως. 1836 Δεκεμβρίου α', φ. 1α, Κ.Γ. Σταλίδης, Οι συντεχνίες, σ. 35. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Βοδενών Μελέτιο Γ', ο οποίος ποιμαίνει την Ι. Μ. Βοδενών στο χρονικό διάστημα Ιανουάριος 1840 έως Μάρτιος 1848. Βλ. Κ. Γ. Σταλίδης, “Ο μητροπολίτης Μελέτιος Γ' (1840-1848)”, εφ. Έδεσσαϊκή, φ. 1527 (28-11-1992), σ. 6, φ. 1528 (5-12-1992), σ. 6, φ. 1529 (12-12-1992), σ. 6, φ. 1529 (1530) (19-12-1992), σ. 6.

Το όνομα Μεριέμ-ανά το έδωσαν οι Μουσουλμάνοι, όταν ο ναός της Αγίας Σοφίας είχε πάρει πια το όνομα Κοίμησις της Θεοτόκου, από σεβασμό και, για να μη την μετατρέψουν, κατά τα μουσουλμανικά θέσμιμα, σε μουσουλμανικό τέμενος.

Το όνομα Μεριέμ-ανά προέρχεται από το τουρκικό όνομα *Meriye* που αυτό προέρχεται από τις τουρκικές λέξεις *Meriye*, που σημαίνει Μαρία, Παναγία, και *ana*, που σημαίνει μητέρα. Με το όνομα *Meriye* οι Τούρκοι ονομάζουν την Παναγία³¹.

Γ. ΠΙΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ.

Όπως είναι γνωστό, μόλις οι Τούρκοι κατακτούσαν μια χριστιανική πόλη, μετέτρεπαν σε τζαμί ή την εκκλησία της μητροπόλεως ή μια από τις καλύτερες εκκλησίες αυτής της πόλεως ή όποια εκκλησία είχε το όνομα Αγία Σοφία. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο πολλές χριστιανικές εκκλησίες έχουν μετατραπεί σε τζαμιά σε πολλές χριστιανικές πόλεις (Κωνσταντινούπολη, Βέροια, Θεσσαλονίκη, Αχρίδα κ.α.)³².

Όταν η Έδεσσα είχε καταληφθεί από τους Τούρκους, κατά το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα,³³ η εκκλησία αυτή έφερε το όνομα Αγία Σοφία, ήταν πολύ καινούργια και οι τοιχογραφίες της ήταν πολύ φρέσκες ακόμα, αφού κατά τους ειδικούς, έχει αγιογραφηθεί, στο πρώτο της τουλάχιστον στρώμα, προς τα τέλη του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα (1380-1390), δηλαδή πολύ λίγα χρόνια, πριν την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους³⁴.

Όπως ήταν φυσικό, σύμφωνα με τα μουσουλμανικά θέσμιμα, μια τέτοια εκκλησία, όπως ήταν η Αγία Σοφία, δεν πέρασε απαρατήρητη από τους Τούρκους, μια και, μόλις κατέκτησαν την Έδεσσα, είχαν ανάγκη από λατρευτικούς χώρους, μέσα στους οποίους θα έπρεπε, κατά την θρησκεία τους, να λατρεύσουν τον θεό τους.

Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, οι εμφανείς ή αφανείς πιέσεις για την μετατροπή του ιερού ναού της Αγίας Σοφίας σε μουσουλμανικό τέμενος ήταν και πολλές και μεγάλες.

31. Tuğlasi, *Dictionnaire*, σ. 41, 481, Δημητριάδου, *Δεξικόν*, σ. 200.

32. Β. Δημητριάδη, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή (Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια)*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 17 κ.ε., Γ. Χ. Χιονίδη, *Ιστορία της Βεροίας. Της πόλεως και της περιοχής. Τόμος Δεύτερος. Βυζαντινοί χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 67, 175.

33. Σταλίδης, *Η Έδεσσα*, σ. 95-125.

34. Ευθ. Τσιγαρίδας, "Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Μακεδονίας", *Α.Δ.* 28(1973), Χρονικά Β₂, σ. 488, Ευθ. Τσιγαρίδας, "Οι τοιχογραφίες της παλιάς Μητροπόλης Έδεσσας", *εφ. Έδεσσαϊκή*, φ. 1541(13-3-1993), σ. 8.

Δ. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΔΕΣΣΑΙΩΝ

Αλλά και οι παντοίες αντιδράσεις των Εδεσσαίων, ανάλογα με τους καιρούς, ήταν τέτοιες, ώστε τελικά ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας να παραμείνει για πάντα λατρευτικός χώρος των χριστιανών³⁵.

1. Η αλλαγή του ονόματος του ιερού ναού της Αγίας Σοφίας.

Μια απ' αυτές τις αντιδράσεις ήταν ότι οι Εδεσσαίοι άλλαξαν το όνομα της εκκλησίας τους. Κι έτσι, ενώ πρώτα ήταν αφιερωμένος στον Ιησού Χριστό με το όνομα Αγία Σοφία, τώρα, μια που το όνομα αυτό ήταν απαγορευτικό, την αφιερώνουν στην Παναγία και την μετονομάζουν σε εκκλησία της Υπεραγίας Θεοτόκου (Κοίμησις της Θεοτόκου).

Πότε ακριβώς έγινε αυτή η αλλαγή του ονόματος της εκκλησίας από Αγία Σοφία σε Υπεραγία Θεοτόκο δεν είναι γνωστό. Στηριζόμενοι όμως στις σωζόμενες μαρτυρίες, μπορούμε εμμέσως να τοποθετήσουμε χρονικά την αλλαγή αυτή:

1.1. Ο Μ. Κρούσιος αναφέρει στο ημερολόγιό του (Βλ. Β., 1.2α) και στο χρονικό διάστημα από 19 Σεπτεμβρίου 1598 έως και 31 Δεκεμβρίου 1599 ότι στην Έδεσσα, εκείνη την εποχή, υπάρχει εκκλησία με το όνομα Αγία Σοφία, την οποία αναφέρει μόνο με το όνομα αυτό, χωρίς να την συσχετίζει με το όνομα της Υπεραγίας Θεοτόκου ή Κοιμήσεως της Θεοτόκου³⁶.

Η χρονολογία αυτή, δηλαδή το χρονικό διάστημα από 19 Σεπτεμβρίου 1598 έως και 31 Δεκεμβρίου 1599, κατά την οποία αναφέρεται για τον ιερό αυτό ναό μόνο του το όνομα της Αγίας Σοφίας, μπορεί και πρέπει με τις υπάρχουσες ως τώρα γνωστές μαρτυρίες, να θεωρηθεί συμβατικά η χρονολογία, μετά την οποία έγινε η αλλαγή του ονόματος από ναό της Αγίας Σοφίας σε ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου.

35. Ίσως μέσα στις αντιδράσεις των Εδεσσαίων για την πίστη τους και τους ναούς τους να εντάσσονται και τα εξής, τα οποία αναφέρει για τους Εδεσσαίους ο Εβλιγιά Τσελεμπή (1611-1681), ο οποίος περνά από την Έδεσσα τον Μάρτιο του έτους 1668, για τους οποίους, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει και τα παρακάτω: "(...) Στα χέρια επίσης όλων των μουσουλμάνων υπάρχουν πολλά χάτι-σερίφ, που σύμφωνα μ' αυτά, όταν οι μουσουλμάνοι γιορτάζουν την ημέρα του Μπαϊραμιού, κατά την ώρα της προσευχής [στο τζαμί] ή μετά την προσευχή και την έξοδο των πιστών από το τζαμί, αν ένας απιστος βγη έξω από την πόρτα του την ημέρα εκείνη της γιορτής, τον σκοτώνουν την ίδια στιγμή. Τώρα όμως, χωρίς να του δώσουν έλεος ή καιρό, τον περιτέμνουν και τον κάνουν μουσουλμάνο. Είναι ένα έξοχο θέαμα. Γιατί κάποτε, ενώ οι μουσουλμάνοι προσεύχονταν στην γιορτή του Μπαϊραμιού, όλοι οι άπιστοι ξεσηκώθηκαν και πάτησαν τα τζαμιά των μουσουλμάνων (...)" (Δημητριάδη, *Η Κεντρική*, σ. 237-238).

Είναι δηλαδή πολύ πιθανόν να είχαν εξεγερθεί οι Εδεσσαίοι, επειδή οι μουσουλμάνοι είχαν καταλάβει κάποιον ή κάποιους από τους ναούς τους και τους είχαν μετατρέψει, εν τω μεταξύ, σε τζαμιά. (Σταλίδης, *Η Έδεσσα*, σ. 108).

36. Μυστακίδης, "Δύο Αρχιεπίσκοποι", σ. 338.

1. 2. Η πρώτη γνωστή από τις μεταγενέστερες πηγές, κατά την οποία αποδίδονται στην ίδια εκκλησία και τα δύο αυτά ονόματα, δηλαδή, Αγία Σοφία και Υπεραγία Θεοτόκος, έχει ημερομηνία 9 Μαΐου 1688, κατά την οποία, όπως ανέφερα παραπάνω (βλ. Β., 1.2β), ο μέχρι τότε μητροπολίτης Βοδενών Γερμανός Α' είχε εκλεγεί αρχιεπίσκοπος της αρχιεπισκοπής Α' Ιουστινιανής Αχριδών μέσα στην εκκλησία αυτή, δηλαδή "(...) *έν τῇ άγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὑπεραγίας ἡμῶν Θεοτόκου τῆς έπονομαζομένης Ἀγίας Σοφίας τῆς Μητροπόλεως Βοδενῶν (...)*"³⁷.

Η χρονολογία αυτή, δηλαδή η 9η Μαΐου 1688, κατά την οποία αναφέρονται για τον ιερό αυτό ναό και τα δύο ονόματα, δηλαδή και της Αγίας Σοφίας και της Υπεραγίας Θεοτόκου, μπορεί και πρέπει, με τις υπάρχουσες ως τώρα γνωστές μαρτυρίες, να θεωρηθεί συμβατικά η χρονολογία, πριν από την οποία έγινε η αλλαγή του ονόματος από ναό της Αγίας Σοφίας σε ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου

Επομένως οι δύο αυτές χρονολογίες (post quem-ante quem) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αλλαγή του ονόματος του ναού από Αγία Σοφία σε Υπεραγία Θεοτόκο έγινε μέσα στα εξής χρονικά όρια:

α. Μετά την κατάκτηση της Έδεσσας από τους Τούρκους (τέλη του 14ου αιώνα) και συγκεκριμένα μετά το χρονικό διάστημα από 19 Σεπτεμβρίου 1598 έως και 31 Δεκεμβρίου 1599, που αναφέρει ο Μ. Κρούσιος (post quem).

β. Πριν ακόμη από την ημερομηνία 9 Μαΐου 1688, κατά την οποία ο μέχρι τότε μητροπολίτης Βοδενών Γερμανός Α' είχε εκλεγεί μέσα στην εκκλησία αυτήν αρχιεπίσκοπος της αρχιεπισκοπής Α' Ιουστινιανής Αχριδών (ante quem).

2. Η μετατροπή του αρχικού κτηρίου της Αγίας Σοφίας.

Άλλη αντίδραση των Έδεσσαίων ήταν να χτίσουν γύρω γύρω την εκκλησία με πρόσθετους τοίχους, να την περικλείσουν μέσα σ' αυτούς και, γενικά με κάθε τρόπο, να μεταβάλουν, κατά καιρούς, την αρχική μορφή της, ώστε να μην προκαλεί τους Μωαμεθανούς.

2.1. Είναι γνωστή η αντίδραση των Έδεσσαίων για την εκκλησία τους, που είχε εκδηλωθεί το έτος 1781, όταν ήταν μητροπολίτης στην Έδεσσα ο Γερμανός Β' (1752-1782).

Σύμφωνα με πρακτικό, που έχει ημερομηνία 20 Αυγούστου 1784 και που είναι καταγεγραμμένο σε κώδικα της Ι. Μ. Βοδενών, το έτος 1781, επί Οικουμενικού Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ Δ' (1780-1785), μια επιτροπή από Τούρκους υπαλλήλους ήρθε από την Κωνσταντινούπολη στην Έδεσσα, με σκοπό να πάρει την εκκλησία και να την μετατρέψει σε τζαμί. Την επιτροπή αυ-

37. Εκκλησιαστική Αλήθεια, έτ. 3 (1882-1883), τ. 4, φ. Ι(8-12-1882), σ. 149, Καλλίνικος Δελικάνης, Πατριαρχικών εγγράφων, σ. 789.

τή συνόδευε εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ο μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως και συνοδικό μέλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας³⁸.

Όταν είχαν φθάσει στην Έδεσσα και μαθεύτηκε ο σκοπός της αφίξεώς τους, οι Έδεσσαίοι πρόκριτοι είχαν συγκεντρωθεί στην Ι. Μητρόπολη και άρχισαν να συσκέπτονται, υπό την προεδρεία του τότε μητροπολίτη Γερμανού Β' (1752-1782).

Πράγματι οι Έδεσσαίοι πρόκριτοι φιλοξένησαν την επιτροπή αυτή στο κτήριο της Ι. Μητροπόλεως και στο τέλος επήλθε μεταξύ τους συμφωνία.

Η επιτροπή είχε ζητήσει 3.000 γρόσια, προκειμένου ν' αφήσουν την εκκλησία στους Έδεσσαίους.

Σε έρανο που έκαναν μεταξύ τους οι Έδεσσαίοι, είχαν συγκεντρώσει 1000 γρόσια. Τα υπόλοιπα 2.000 γρόσια τα δάνεισε στην κοινότητα, γι' αυτόν τον σκοπό, ο πλούσιος για την εποχή εκείνη, Έδεσσαίος πρόκριτος, ο χαρτοφύλαξ Χατζή Παρίσης³⁹.

Τα χρήματα που είχαν συγκεντρωθεί, οι Έδεσσαίοι τα έδωσαν στην επιτροπή και έτσι έσωσαν την εκκλησία τους.

Η επιτροπή πήρε τα χρήματα και, προκειμένου να δικαιολογήσει την απόφασή της, έσπασε μερικά κομμάτια από τα κιονόκρανα των κιώνων, στα οποία υπήρχαν μορφές κριών, πτηνών, ακανθών κ.ά. και ισχυρίστηκε ότι ο χώρος ήταν ακατάλληλος για τζαμί, και γιατί ήταν μικρός, αλλά και γιατί, όπως πίστευαν, ήταν χτισμένος παλιότερα εκεί ειδωλολατρικός ναός, αφιερωμένος στον Ύψιστο Δία⁴⁰.

Το χρέος αυτό το είχαν πληρώσει οι Έδεσσαίοι λίγο καιρό αργότερα, επί μητροπολίτη Βοδενών Μελετίου Α' (1782-1790),⁴¹ όπως φαίνεται από πρακτι-

38. Κώδιξ των Αγίων Εκκλησιών, φ. 2α (20-8-1784), Πέγιος, "Ένα σπουδαιότατον πρακτικό", σ. 8, Πέγιος, "Ο εν Έδέσση", φ. 14, σ. 7-8, φ. 16, σ. 3-4, Γιούσιμης, "Ολίγα", σ. 3, Στουγιαννάκη, Έδεσσα, σ. 238-239, Σιβένας, «Κοινωνική», σ. 4, Σιβένας, Η Έδεσσα επί Τουρκοκρατίας, Λαογραφική Περιγραφή, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 18-19, Γ. Δ. Γεωργιάδου, "Ιστορικά στιγμιαία εν τω παλαιώ μητροπολιτικώ ναώ Έδέσσης", Έδεσσαϊκά Χρονικά, 7(1974), σ. 34-35, Κ.Γ. Σταλίδης, "Τῷ καιρῷ τῆς γεγονίας καταδρομῆς...", εφ. Έδεσσαϊκή, φ. 908 (7-3-1981), σ. 1, Τσιγαρίδας, "Σχετικά", σ. 258, Κώδιξ, ο το πρώτον, φ. 10β(Δεκ. 1782), Σταλίδης, Κώδιξ, ο το πρώτον, σ. 20.

39. Για τον Έδεσσαίο Χατζή Παρίση βλ. και: Κώδιξ, ο το πρώτον, φ. 9β (Δεκ. 1782), φ. 11β (1-10-1782), Στουγιαννάκη, Έδεσσα, σ. 243, Σταλίδης, Κώδιξ, ο το πρώτον, σ. 17, 22.

40. Πέγιος, "Ο εν Έδέσση", φ. 14, σ. 7-8, φ. 16, σ. 3-4, Γιούσιμης, "Ολίγα", σ. 3, Στουγιαννάκη, Έδεσσα, σ. 238-239, Σιβένας, "Κοινωνική", σ. 4, Σιβένας, Η Έδεσσα, σ. 18-19, Γ. Δ. Γεωργιάδου, "Ιστορικά στιγμιαία", σ. 34-35, Σταλίδης, "Τῷ καιρῷ", σ. 1, Τσιγαρίδας, "Σχετικά" σ. 258.

41. Ο μητροπολίτης Μελέτιος Α' πομπαίνει την Ιερά Μητρόπολη Βοδενών στο χρονικό διάστημα Απρίλιος 1782 έως Αύγουστος 1790.

κό, το οποίο είναι καταγεγραμμένο σε κώδικα της Ι.Μ. Βοδενών⁴².

2.2 Μνεία επίσης για τροποποίηση της αρχικής μορφής του ιερού αυτού ναού έχουμε σε μιαν ενθύμηση, με ημερομηνία 20 Απριλίου 1813, την οποία οφείλουμε στον Έδεσσαίο Ιωάννη Αναστασίου, όταν, επί μητροπολίτου Βοδενών Τιμοθέου Α' (1790-1821), επισκευάζεται ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας (Μητροπόλεως, Κοιμήσεως της Θεοτόκου). Έτσι μνημονεύεται το γεγονός αυτό:

42. Οι Έδεσσαίοι, οι οποίοι πλήρωσαν, για να σωθεί ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας, είναι οι παρακάτω:

“Τάχος χρυσικός γρ(όσια)	03	καντίιτζες γρ(όσια)	03
κότζιος μπογια	03	γκόλλιος σαπουνάς	05
Χ’στογιάνος	30	νταύκος (;)	02
ντουβλέτη	02	ζαφείρης χ: γεώργ:	07
γεώργης ψωμάς	02	πασλήκ υιός	02
μήντος σαπουνάς	25	γεώργης γούναρ	10
μήντος στάμου	05	τιμόθεος	10
πέγιος Τζιόντζε	04	σλάβες	05
νάνος μπογια	10	καράτζιας	25
τζιόνες	02	πέτκος τράπκιου	02
μήντος κασίτζκα	05	ζαφήρης	05
στόλης κασίτζκα	01	παπά Αθανάσιος	10
μπογούτζες	03	βασίλης ράπτη	01
μήτρες πόξιαρ	04	ράκης	05
στόιτζες υφαντής	02	κύργιος	07
δημήτριος φηλίπου	03	τίνες	02
μήτρες γιαπουτζής	02	ντούμος μπακάλ	20
χαλάτζ βασίλης	01	καραγιός	02
τάσιος μπόσχο	01	δημήτρης μπακάλ	17
χ’: κουντή	03	ναούμτζες	03
μπογτάν σμαράς	01	πώπτζες	15
γκιόσης ράπτη	04	τάσιος καντάρ	02
βασίλη υιός	01	τουρχάν	04
νικόλτζε υιός	02	μπόσχος τακητζής	02
μπάμπαρα υιός	02	μάρκος μπακάλ	06
βάλκος μουτάφ	03	θεοχάρης χ’ γεώργη	08
ντούμος πόξιαρ	02	αργύρης νάσιου	02
ντόνος σμαράς	02	φιλίπτης καντάρ	03
πάσχος τάνου	01	χ’παρίσης	75
ζαφείρης στοίικου	02	μπακάλ τάσιος	50
στάμεν ασταρτζής	05	σακελλίου	50
νεντέλκος σαπουνάς	04	οικονόμος	100
τάσιος σαπουνάς	30	λογοθέτης	050
αναστάσης	10	σακελλάριος	060
θεοδωράκης	15	ντάνος μπακάλ	050
αναστάσης μπογια	02	γεωργάκης	020”

(Βλ. Κώδιξ των Αγίων Εκκλησιών, φ. 126α(18-5-1786).

“1813 Ἀπριλίου 20. Ἀρχινήθη ἡ ἐκκλησία τῆς Μητροπόλεως Βοδενῶν νὰ μερεμετισθῆ ἕως 1118α’ Ἰανουαρίου 5.

Ἐλαβε θελ. ... (Λέξις δυσανάγνωστος) ὁ τοῖχος καὶ τὸ μετόχιον καὶ κατὰ τὴν αὐλὴν ἕως ἓνα πῆχυν τὸ ὕψος ἀπὸ τὸ παλαιὸν καὶ ἄνω ἕως τὸ ταβάνι.

Ἐπὶ ἀρχιερέως κ. Τιμοθέου καὶ Ἀγίου Οἰκονόμου κυρίου Σεβεριανοῦ ἐπιτροπεύοντος τοῦ Γεωργίου Λεπλεπιτζή καὶ προεστοῦ ὄντος Χαντζίδη ...”⁴³.

II. Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΓΑΒΑΛΙΩΤΙΣΣΗΣ⁴⁴

A. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ.

Στο χρονικό διάστημα περίπου μετά το έτος 1360/61 έως και το έτος 1367 η Έδεσσα είναι “τοπαρχία” και μέσα σ’ αυτό το χρονικό διάστημα ο “δεσπότης”, δηλαδή ο άρχων αυτής της τοπαρχίας, Θωμάς Κομνηνός Πρελιούμποβιτς και η γυναίκα του “βασιλίσα” Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα, όπως ανέφερα παραπάνω (Βλ. πρόλογος), ανεγείρουν στην Έδεσσα “ἐκ βάθρων” ιερό ναό, τον οποίο και αφιερώνουν “(...) εἰς ὄνομα τῆς Πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς ἐπονομαζομένης Γαβαλλιώτισσης (...)”⁴⁵.

Το έτος 1367, ο Θωμάς Κομνηνός Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα εγκαθίστανται στα Ιωάννινα και από εκεί, σύμφωνα με το “ἐκδοτήριον γράμμα” τους, το οποίο έχει ημερομηνία Μάιος του έτους 1375, τον αφιερώνουν, μαζί με άλλα διάφορα μέρη, κτήματα και αντικείμενα στην Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Ορους⁴⁶.

Από το “κατάστιχον” με τα περιουσιακά στοιχεία, το οποίο συνοδεύει το παραπάνω “ἐκδοτήριον γράμμα”, πληροφορούμαστε ακόμη ότι ο ιερός αυτός ναός είναι ναός ιεράς μονής, όπως αναφέρεται σχετικά: “Εἰσὶν ἄπερ εὐρίσκον-

43. Σταμ. Σταμ., “Τιλένε”, φ. 1(1-1-1919), σ. 2-3.

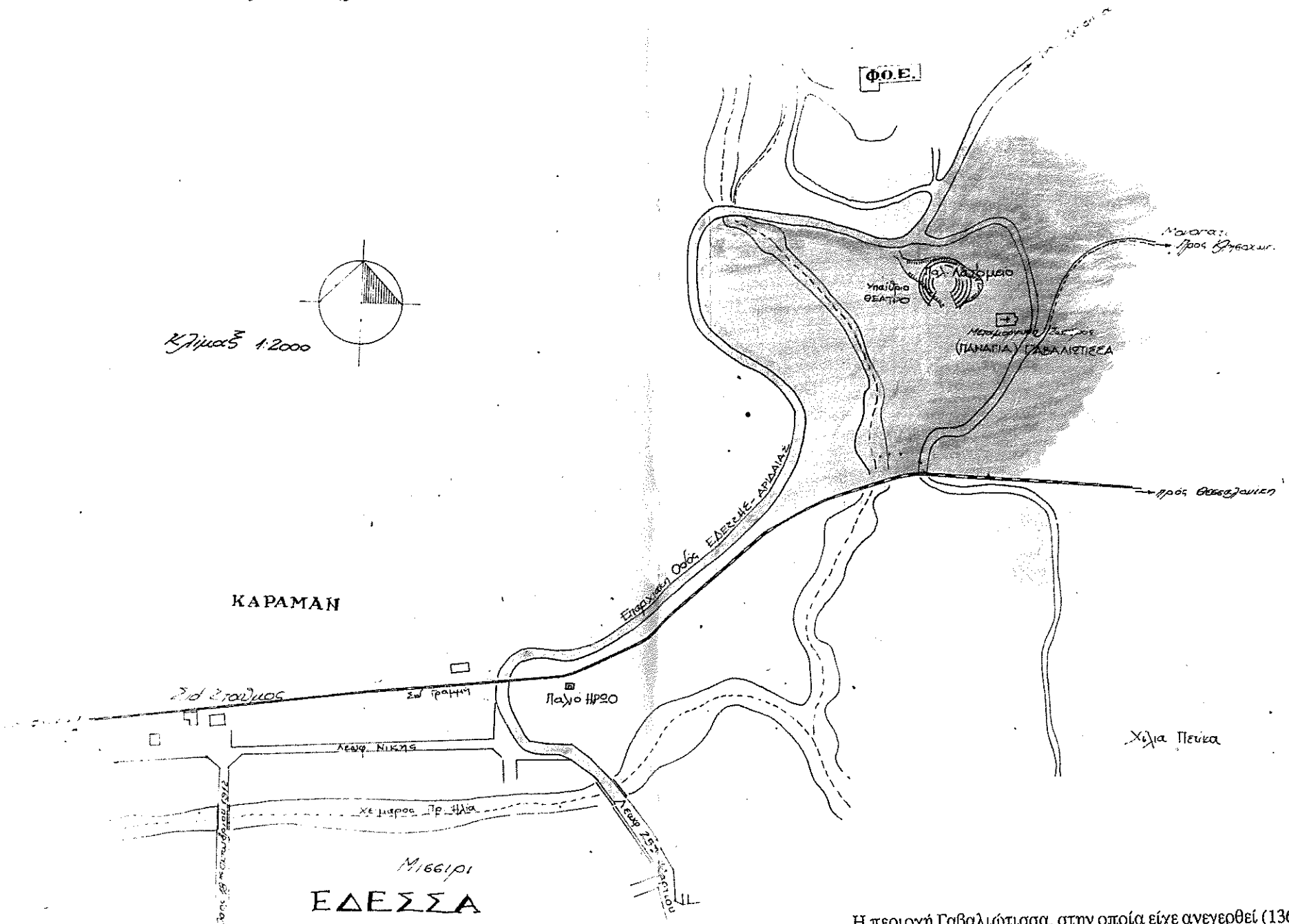
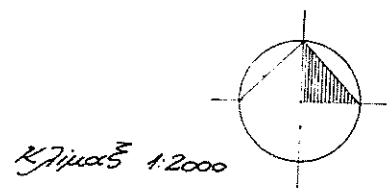
44. Για την ετυμολογία του ονόματος Γαβαλιώτισσα, Γκαβαλιώτισσα υπάρχουν, όσο γνωρίζω, δύο απόψεις μέχρι τώρα:

Ο Ε. Δ. Γιούσης (παρετυμολογεί και) αναφέρει ότι Γκαβαλιώτισσα είναι η (Παναγία) “η ελεούσα τους γκαβούς” και το δικαιολογεί ως εξής: “(...) Εν τη οδῷ Εγνατία υπάρχει η θέσις Γκαβαλιώτισσα (η ελεούσα τους γκαβούς) διότι εκεί προσήρχοντο τυφλοί επαίται παιτιούνται από τους διαβάτας (...).” Βλ. Γιούσης, “Ολίγα”, σ. 3. Η λέξη γκαβός, κατά τον Ν. Π. Ανδριώτη, προέρχεται από την ρομανική λέξη γανυ κι αυτή πάλι με την σειρά της από την λατινική canus (=κοίλος). Κατά μίαν άλλη άποψη προέρχεται από το αρχαίο σκαμβός (=στραβός). Βλ. Ν. Π. Ανδριώτη, Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 67, Α. Θ. Φλώρος, Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό, Αθήνα 1980, σ. 100.

β. Ο Γ. Τουσίμης δέχεται ότι η λέξη Γαβαλιώτισσα πήρε το όνομά της, επειδή η περιοχή αυτή ανήκε στην βυζαντινή οικογένεια των Γαβαλάδων. Βλ. Γ. Τουσίμης, “Γαβαλιώτισσα”, εφ. Έδεσσαϊκή, φ. 1358(16-9-1989), σ. 2.

45. Actes de Lavra, σ. 103, στ. 19.

46. Actes de Lavra, σ. 103, στ. 26.

Η περιοχή Γαβαλιωτίσσα, στην οποία είχε ανεγερθεί (1360/61-1367) ο ιερός ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης.

ται εἰς τὸ μοναστήριον, εἰς τὴν Γαβαλιώτισσαν εἰς τὰ Βοδενά (...)⁴⁷.

Ακόμα πληροφορούμαστε ότι ο ιερός ναός της Παναγίας της Γαβαλιώτισσης είχε ανεγερθεί σε χώρο, ο οποίος ανήκε από παλαιότερα στον πρωτοβεστιάριο Άγγελο Παλαιολόγο κυρ Ανδρόνικο (1282-1326/28), ο οποίος είναι προπάππος της Μαρίας Αγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας και από τον οποίο τον είχαν κληρονομήσει, όπως αναφέρεται σχετικά στο παραπάνω “έκδοτήριο γράμμα”: “(...) ὁς (ναός) ἐστὶν εἰς τόπον κληρονομικὸν ἡμῶν, ἦγον τοῦ προπάππου τῆς βασιλείας ἡμῶν τοῦ αἰοδήμου ἐκείνου πρωτοβεστιαρίου Ἀγγέλου τοῦ Παλαιολόγου κυρ Ανδρονίκου (...)⁴⁸.

Β. ΘΕΣΗ

Για την θέση του ιερού αυτού ναού της Παναγίας Γαβαλιώτισσης έχουν ασχοληθεί αρκετοί και, σύμφωνα με τις απόψεις τους, τον τοποθετούν σε διάφορα και διαφορετικά μέρη μέσα και έξω από την Έδεσσα⁴⁹.

Την λύση όμως αυτού του προβλήματος, για την σωστή δηλαδή θέση του ιερού αυτού ναού, νομίζω πως μας την δίνει το ίδιο το τοπωνύμιο της Έδεσσας, που παρουσιάζεται και στην προφορική παράδοση και στις διάφορες γραπτές πηγές με τις μορφές: *Γαβαλιώτισσα, Γαβαλιώτισσα, Γαβαλιώτισσα, Γκαβαλιώτισσα, Γκαβαλιώτισσα, Καβαλιώτισσα*, (και κατά μετάθεση) *Βαγκαλιώτισσα*⁵⁰.

Το όνομα Παναγία, ως συνοδευτικό του τοπωνυμίου, με το πέρασμα του χρόνου, ξεχάστηκε και έμεινε μόνο το όνομα Γαβαλιώτισσα στις διάφορες μορφές του. Και στην προφορική παράδοση αναφέρεται πάντα σε μια από τις παραπάνω μορφές, χωρίς δηλαδή το όνομα Παναγία.

Στον γραπτό λόγο και με τα δύο ονόματα υπάρχει σε χάρτη του Γ.Ε.Σ.⁵¹ και μόνο με την μορφή “*Παναγία Καβαλιώτισσα*”, ενώ ο Ευ. Γιούσης, παρετυμολογώντας την λέξη, αναφέρει: “ (...) Εν τη οδώ Εγνατίας υπάρχει η θέσις Γκαβαλιώτισσα (η ελεούσα τους γκαβούς) διότι εκεί προσήρχοντο τυφλοί επαίται επαΐτούντες από τους διαβάτας (...)”⁵², υπονοώντας ως ελεούσα την Παναγία. Αλλά και οι Έδεσσαίοι, λέγοντας Γαβαλιώτισσα, εννοούν το ίδιο.

Το τοπωνύμιο αυτό βρίσκεται προς βορράν των παρυφών της πόλεως, από

47. *Actes de Lavra*, σ. 106, στ. 1.

48. *Actes de Lavra*, σ. 103-104, στ. 29-30.

49. Παπαζώτου, “Ο Θωμάς”, σ. 509-516, Τσιγαρίδας, “Σχετικά”, σ. 257-261, V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, σ. 70, N. Radošević - G. Subotić, “La Vierge Gaballiotissa à Edessa”, *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines*, No XXVII-XXVIII, Beograd 1989, σ. 228, 258, Σταλίδης, “Γαβαλιώτισσα”, σ. 6.

50. Βλ. Ενδεικτικά: Χ.Χ. Πετρίδης, *Ο Κήρυκος*, Διήγημα, Θεσσαλονίκη 1904, σ. 8, Γιούση, “Ολίγα”, σ. 3, “Θεμέλιος λίθος”, εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 11(10-9-1921), σ. 3, Στουγιαννάκη, *Έδεσσα*, σ. 29, 41, Τουσίμης, “Γαβαλιώτισσα”, σ. 2. Βλ. και εφ. *Έδεσσαϊκή και Προϊονή*, passim.

51. Χάρτης Γ.Ε.Σ., σε κλίμακα 1:50.000.

52. Γιούση, “Ολίγα”, σ. 3.

όπου περνούσε η Εγνατία Οδός (EGNATIA VIA), και ο χώρος του περικλείεται στα εξής περίπου όρια:

1. Ως ευρύτερη περιοχή με το όνομα Γαβαλιώτισσα εννοείται ο χώρος, ο οποίος εκτείνεται περίπου ανάμεσα στην Έδεσσα και το χωριό Κλησοχώρι και ειδικότερα: προς νότον φτάνει μέχρι την σιδηροδρομική γραμμή Έδεσσας - Θεσσαλονίκης, προς βορράν μέχρι τις παρυφές του χωριού Κλησοχώρι, προς δυσμάς μέχρι την δημοσία οδό Έδεσσας - Αριδαίας και προς ανατολάς μέχρι την παρακείμενη χαράδρα και τον παρακείμενο χείμαρρο.

2. Ως στενότερη περιοχή, με το όνομα Γαβαλιώτισσα, εννοείται ο χώρος, ο οποίος οριοθετείται περίπου ως εξής: προς νότον μέχρι την σιδηροδρομική γραμμή, προς δυσμάς και ανατολικά οριοθετείται ανάμεσα σε δύο τοπικούς παρακείμενους χείμαρρους (χαράδρες), που εμπεριέχονται στην ευρύτερη περιοχή (1) της Γαβαλιώτισσας, και προς βορράν πολύ πιο κάτω από τις παρυφές του χωριού Κλησοχώρι, και συγκεκριμένα κάτω από την ασφαλτοστρωμένη οδό, η οποία, κοντά περίπου στο τουριστικό περίπτερο του Φυσιολατρικού Ομίλου Έδεσσας (Φ.Ο.Ε.), στρίβει δεξιά από την οδό, που οδηγεί από Έδεσσα προς Αριδαία, και χώνεται μέσα στην περιοχή αυτή, η οποία ονομάζεται Γαβαλιώτισσα⁵³.

Στην στενότερη αυτή περιοχή (2) υπήρχε από παλιά λατομείο, από το οποίο οι Έδεσσαίοι έπαιρναν τις πέτρες (πωρόλιθους), για να χτίσουν τα σπίτια τους και τα άλλα δημόσια κτήρια της πόλης (εκκλησίες, σχολεία κ.ά.).

Στον χώρο αυτόν, κατά τα έτη 1921/1922, είχε ανεγερθεί ο ιερός ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, όπως μαρτυρεί η κτητορική επιγραφή, που είναι εντοιχισμένη πάνω ψηλά, σχεδόν αμέσως κάτω από το γείσο της οροφής, στην δυτική μεριά του νότιου τοίχου του ναού⁵⁴.

Στον ιερό αυτό ναό και στην γύρω περιοχή σώζονται ακόμη και σήμερα

53. Σταλίδης, “Γαβαλιώτισσα”, σ. 6.

54. Η ιδρυτική επιγραφή έχει ως εξής:

“Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΙΔΡΥΘΗ / ΤΟ ΕΤΟΣ 1921 - 1922 ΠΡΟΘΥΜΩ ΔΑΠΑΝΗ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ / ΕΔΕΣΣΗΣ ΚΑΙ ΑΓΑΣΤΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΞΑΜΕΛΟΥΣ / ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΕΔΡΕΙΑΝ ΤΟΥ / ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ”. (Ο μητροπολίτης Κωνσταντίας ποιμαίνει την Ιερά Μητρόπολη Βοδενών (Εδέσσης) σε δύο περιόδους, δηλαδή στο χρονικό διάστημα από 26-6-1912 έως 13-10-1922 και από 5-2-1924 έως 5-6-1941).

Ο θεμέλιος λίθος για την ανέγερση αυτού του ναού είχε τοποθετηθεί, την Τετάρτη 8 Σεπτεμβρίου 1921, όπως πληροφορούμαστε σχετικά: “Προχθές Τετάρτη έγεινε η τελετή της καταθέσεως του Θεμελίου λίθου του ναυδρίου της Μεταμορφώσεως (Γκαβαλιώτισσας), υπό του Μητροπολίτου Εδέσσης.

Κατ’ αυτήν παρευρέθη αρκετό πλήθος ως και αντιπρόσωποι των αρχών της πόλεως μας.

Από τους παρευρεθέντας, ο έμπορος της πόλεως μας κ. Γεώργιος Τρυπάνης προσέφερε δια τον πρώτον λίθον δρχ. 500, δια τον δεύτερον ο κ. Ευάγ. Νούσκας δρχ. 500, δια τον τρίτον

θραύσματα διαφόρων λίθων, που μαρτυρούν ότι προέρχονται από κτίσματα άλλων εποχών.

Ειδικότερα στην εκκλησία αυτήν “ (...) υπάρχουν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κιόνια δίλοβων παραθύρων, μεγάλων διαστάσεων, που προέρχονται πιθανώς από μια μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, και ανάγλυφα, όπως αυτό που έχει τοποθετηθεί ως υπέρθυρο στην δυτική θύρα εισόδου της εκκλησίας και ένα άλλο, με παγώνι, από θωράκιο επισκοπικού θρόνου ή άμβωνος, επίσης εντοιχισμένο στην εκκλησία (...)”⁵⁵.

Πιο συγκεκριμένα τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη αυτού του ναού είναι:

1. Εντοιχισμένο μαρμάρινο ανάγλυφο, που βρίσκεται στο υπέρθυρο, πάνω από την κεντρική δυτική είσοδο του ναού, και το οποίο προέρχεται από θωράκιο επισκοπικού θρόνου ή άμβωνα. Παριστάνει ένα παγώνι, το οποίο με γυρισμένο κεφάλι, από τον νότο προς βορράν, τσιμπάει ένα σταφύλι, που υπάρχει πάνω σε κλήμα με ένα φύλλο, το οποίο βρίσκεται πίσω και πάνω ακριβώς από την πλάτη του.

2. Μαρμάρινο ανάγλυφο, σπασμένο από μεγαλύτερο κομμάτι, που βρίσκεται εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του νότιου τοίχου του ναού ως επιστέγασμα μιας μικρής θύρας, η οποία οδηγεί από έξω μέσα στο ιερό.

Το μαρμάρινο αυτό ανάγλυφο έχει διαστάσεις 1,32 X 0,20 μ. και παριστάνει κλήμα, στο οποίο περιπλέκονται σε συνέχεια δύο κληματσίδες, που σχηματίζουν εναλλάξ τέσσερις σχεδόν ελλειψοειδείς κύκλους. Μέσα σ’ αυτούς, οι οποίοι, όπως δείχνει το σπασμένο ανάγλυφο, πρέπει να συνέχιζαν, υπάρχουν, όπως βλέπουμε από τα αριστερά προς τα δεξιά, εναλλάξ παραστάσεις με σταφύλι, φύλλο, σταφύλι, φύλλο.

3. Τρία σπασμένα κομμάτια από πεπλατυσμένους, σχεδόν ελλειψοειδείς, κίονες με γλυπτές ευθείες γραμμές, που είναι μπηγμένοι μέσα στην γη και βρίσκονται:

α. Ο ένας στην ανατολική γωνία του νοτίου τοίχου με διαστάσεις : 0,75 X 0,25 X 0,49 μ.

ο κ. Ι. Χρ. Καλαϊτζής δρ. 300, και τον τέταρτον ο κ. Ι. Λιάνδης δρχ. 210.

Ελπίζεται ταχεία η ανοικοδόμησής του”. Βλ. “Θεμέλιος λίθος”, εφ. Νέα Έδεσσα, φ. 11(10-9-1921), σ. 3.

Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, στην περιοχή της Γαβαλιώτισσας, όπου βρίσκεται τώρα ο ιερός ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, ήταν να χτιστεί ο ιερός ναός της Παναγίας Ελεούσης. Τελικά όμως, με την θέληση του μητροπολίτη Βοδενών Τιμοθέου Α’ (1790-1821), η εκκλησία αυτή είχε χτιστεί μέσα στην Έδεσσα, στην συνοικία Βαρόσι, το έτος 1817. Ο ιερός αυτός ναός καταστράφηκε ολοσχερώς, το έτος 1944, από πυρκαγιά, την οποία έβαλαν οι Γερμανοί και έκαιψαν ολόκληρο το νοτιοδυτικό τμήμα της συνοικίας Βαρόσι.

55. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 17, 116, 117.

β. Ο άλλος βρίσκεται στην νότια πλευρά του δυτικού τοίχου με διαστάσεις : 0,32 X 0,27 X 0,45 μ.

γ. Ο τρίτος βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του δυτικού τοίχου, είναι λεπτότερος από τους άλλους δύο και έχει διαστάσεις : 0,46 X 0,15 X 0,43 μ.

Σήμερα ο τόπος αυτός είναι γεμάτος από μεγάλα και αιωνόβια πλατάνια και σ’ αυτόν έχει ανεγερθεί από το έτος 1985 και λειτουργεί υπαίθριο θέατρο⁵⁶.

Σ’ αυτήν την στενότερη περιοχή (2) λοιπόν, την οποία οριοθετεί το τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα, πρέπει να έχει ανεγερθεί εκ βάθρων ο ιερός ναός (της Ιεράς Μονής) της Παναγίας της Γαβαλιώτισσης από τους Θωμά Κομνηνό Πρελιούμποβιτς και την γυναίκα του Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα.

Ο ναός αυτός, για κάποιους άγνωστους σ’ εμάς ακόμη λόγους (σεισμός⁵⁷, πυρκαγιά, λεηλασία, εγκατάλειψη κ.ά.), έχει καταστραφεί μέσα στον χρόνο, όμως το όνομά του έχει διασωθεί, ως τοπωνύμιο, μέχρι και σήμερα, με την μορφή Γαβαλιώτισσα (Γαβαλιώτισσα, Γαβαλιώτισσα, Γκαβαλιώτισσα, Γκαβαλιώτισσα, Καβαλιώτισσα, Βαγκαλιώτισσα).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Σύμφωνα λοιπόν με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, που έχουν αναφερθεί παραπάνω, βγαίνει το συμπέρασμα:

1. Σε καμιά από τις γνωστές μαρτυρίες δεν ταυτίζεται ο ναός της Παναγίας

56. Η επιγραφή αυτού του θεάτρου, που βρίσκεται, όπως μπαίνουμε από τον ιερό ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, δεξιά, πάνω στην εξωτερική πλευρά του τοίχου της κεκλιμάδας, είναι η παρακάτω:

“ΥΠΑΙΘΡΙΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΒΑΛΙΩΤΙΣΣΑΣ / ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΘΗΚΕ ΜΕ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΝΟΜΑΡΧΗ ΠΕΛΛΑΣ / ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ / ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ / Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΟ Τ(ΑΜΕΙΟ) ΠΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΘΗΚΕ / ΣΤΟ ΔΗΜΑΡΧΟ ΕΔΕΣΣΗΣ ΠΕΤΡΟ ΣΟΥΓΓΑΡΗ 29-6-1985 / ΜΕΛΕΤΗ ΕΠΙΒΛΕΨΗ / ΑΝΤΩΝΗΣ Η. ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ ΜΗΧ(ΑΝ)ΚΟΣ / ΒΑΣΙΛΗΣ Σ. Χ”ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΜΗΧ(ΑΝ)ΚΟΣ”.

57. Αναφέρεται ότι το έτος 1395/96, δηλαδή τριάντα (30) με τριάντα πέντε (35) περίπου χρόνια μετά την ίδρυση του ιερού ναού της Παναγίας της Γαβαλιώτισσης, στην Έδεσσα και στην περιοχή της έγινε ένας πολύ μεγάλος σεισμός, με μεγάλες συνέπειες για τον τόπο.

Έτσι αναφέρεται το γεγονός αυτό:

1. “Έτους, ς ς δ’ έγινε σεισμός και έχλασαν τὰ Βοδενά”. (P. Schreiner, Die Byzantinischen Kleinchroniken, Wien, τ. I, σ. 530, χρονικών 69, II, 7, βλ. και τ. II, Wien 1977, σ. 358).

2. “Όταν έγινε ο σεισμός ο μέγας και έχλασαν και έβυθίσθησαν τὰ Βοδενά έτους, ς ς δ’ ”. (P. Schreiner, Die Byzantinischen Kleinchroniken, Wien 1979, τ. III, σ. 151, χρονικών 60α, II, 7. Βλ. και V. Kravari, Villes, σ. 68, N. Radošević - G. Subotić, “La Vierge”, σ. 255-256, 262-263).

Να ήταν άραγε ο σεισμός αυτός αιτία, για να καταστραφεί ο ιερός αυτός ναός και έκτοτε να εγκαταλειφθεί και να ξεχαστεί μέσα στον χρόνο; Οι μέχρι τώρα γνωστές μαρτυρίες δεν μας επιτρέπουν ακόμη να βγάλουμε βέβαιο και οριστικό συμπέρασμα.

της Γαβαλιωτίσσης με τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολη).

2. Αντιθέτως ο ιερός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολη) σ' όλες τις παραπάνω μαρτυρίες ταυτίζεται με τον ιερό ναό της Αγίας Σοφίας.

3. Ο ισχυρισμός ότι ο ιερός ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης είναι κτισμένος μέσα στην σημερινή Έδεσσα, επειδή στο "έκδοτήριον έγγραφον" αναφέρονται οι εκφράσεις (εντός) "(...) του θεοφρουρήτου κάστρου των Βοδεν(ων) (...)" ή "(...) εν μέσω του τοιούτου άστεος (...)" ή "(...) εντός του περικλήτου κάστρου των Βοδεν(ων) (...)"⁵⁸, αναιρείται, κατά την γνώμη μου, για τους εξής λόγους:

α. Η λέξη κάστρο, που προέρχεται από την λατινική λέξη *castrum*, στην νεοελληνική γλώσσα έχεις τις παρακάτω σημασίες:

α.1 Μια στενότερη σημασία, κατά την οποία εννοείται:

1. Το συγκρότημα των τειχών, των προμαχώνων και των επάλξεων μιας πόλης ή μιας οχυρής τοποθεσίας, αυτό δηλαδή που αλλιώς το λέμε φρούριο (π.χ. το κάστρο του Πλαταμώνα).

2. Ο περίβολος μιας πόλης.

3. Ο τοίχος από πέτρες ή πλίνθους, που περιβάλλει το σπίτι και την αυλή του.

4. Μια ολόκληρη οχυρωμένη πόλη⁵⁹.

α.2. Μια ευρύτερη σημασία, κατά την οποία εννοείται:

1. Μια ολόκληρη πόλη με την ενδοχώρα της ή και ένα ολόκληρο χωριό μιας περιοχής, έστω κι αν δεν είναι οχυρωμένα⁶⁰.

Ενδεικτικά αναφέρω ότι σε συναξάρι, με ημερομηνία 7 Ιουνίου 1671, αναφέρεται για την Αγία Ιερουσαλήμ: "Αύτη λοιπόν από κάστρον εις κάστρον και από τόπον εις τόπον υπάγουσα, έφθασεν και εις την Βέροιαν, κάστρον της Μακεδονίας λαμπρόν και περίφημον (...)"⁶¹, όπου με την λέξη κάστρο, κατά την γνώμη μου, εννοείται η πόλη και όχι η οχυρωμένη πόλη Βέροια, γιατί η πόλη

58. *Actes de Lavra*, σ. 103, στ. 27-28.

59. Λεξικόν Σούδα (Σουίδα), σ. 569, Εμμ. Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Διπλώδους Γραμματείας*. 1100-1669, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 385-386, Δ. Δημητράκου, *Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν*, Αθήναι 1959, σ. 679, 1284, Θ. Π. Κωστάκη, *Λεξικό της Τσακωνικής Διαλέκτου*, Αθήνα 1986, τ. 2, σ. 50, Κ. Νικολαΐδου, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Κουτσοβλαχικής Γλώσσης*, Εν Αθήναις 1909, σ. 207-208, Κ. Δαγκίτση, *Ετυμολογικό Λεξικό της Νεοελληνικής*, Αθήνα 1978, σ. 368.

60. *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1984, τ. 31ος, σ. 384.

61. Πολυκάρπου, Μητροπολίτου Βεροίας και Ναούσης, *Άκολουθία και βίος της Αγίας Ιερουσαλήμ και των τέκνων αυτής Σεκένδου, Σεκενδίκου και Κηγόρου των έν Βεροία τη πόλει επί Πρόβου Αυτοκατόρου Ρώμης μαρτυρησάντων*, Έν Αθήναις 1935, σ. 30. Βλ. και, Ιερά

Βέροια, το έτος 1671, δεν είναι οχυρωμένη ως κάστρο, με την παλιά σημασία και πρακτική του όρου, αν και τα γεγονότα που αναφέρονται στην Αγία Ιερουσαλήμ, είναι πολύ παλιότερα, μια που η Αγία Ιερουσαλήμ ζει στην Βέροια κατά τον 3ο αιώνα μ.Χ.⁶².

Άλλωστε η Βέροια, όπως αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπή (1611-1681), που περνά απ' αυτήν την άνοιξη του έτους 1668, μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους⁶³ έμεινε ανοχύρωτη, επειδή το κάστρο της είχε γκρεμιστεί⁶⁴.

Το ίδιο είχε συμβεί και στην Έδεσσα, της οποίας το κάστρο, κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους⁶⁵, είχε επίσης γκρεμιστεί⁶⁶.

Φυσικά και σήμερα έχουμε χωριά με το όνομα Καστρί, Καστράκι, Καστρίτσα, Καστριά, Κάστρο κ.ά., χωρίς φυσικά κανένα απ' αυτά να είναι οχυρωμένο ως κάστρο⁶⁷.

Επίσης σε ελληνικό δημοτικό τραγούδι της Θράκης με τίτλο "Ντούμπουρ ντούμπουρ", ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: "Τι πατιρντί που γίνιτ(α)ι, / ντούμπουρ ντούμπουρ ντουμπουρντί/, κάστρα και χωριά ξεσ(η)κώθ(η)καν / Στέργιους μας παντρεύιτ(α)ι (...)"

Και σ' αυτή την περίπτωση, κατά την γνώμη μου, με την λέξη κάστρο του τραγουδιού εννοούνται οι πόλεις (και όχι οι οχυρωμένες πόλεις "κάστρα"), εν αντιθέσει με τα χωριά.

β. Η ελληνική λέξη άστρ έχει κι αυτή διάφορες σημασίες:

β.1. Τόπος, ο οποίος κατοικείται από τους αστούς.

β.2. Η πόλη, σε αντίθεση με τα προάστια ή την ύπαιθρο.

β.3. Η κάτω πόλη, σε αντίθεση με την ακρόπολη⁶⁸.

Άρα στην συγκεκριμένη περίπτωση οι λέξεις κάστρο και άστρ πρέπει, κατά την γνώμη μου, να αποδοθούν με την ευρύτερή τους σημασία, σύμφωνα με την οποία μέσα στην έκφραση "κάστρον των Βοδενών" ή "άστρ των Βοδενών" εννοείται ολόκληρη η πόλη Έδεσσα με την γύρω ευρύτερη ή στενότερη περιοχή της.

Μητρόπολις Βεροίας και Ναούσης, *Άκολουθία της Αγίας Ένδόξου Όσιουμάστρου Ιερουσαλήμ και των τέκνων και συμμαρτύρων αυτής Σεκένδου, Σεκενδίκου και Κηγόρου, ή προσετέθη και Παρακλητικός αυτόν κανών*, Αθήναι 1980.

62. Χιονίδη, *Ιστορία*, σ. 169.

63. Χιονίδη, *Ιστορία*, σ. 58-73.

64. Δημητριάδη, *Η Κεντρική*, σ. 252, Χιονίδη, *Ιστορία*, σ. 139-150.

65. Σταλίδης, *Η Έδεσσα*, σ. 95-113.

66. Δημητριάδη, *Η Κεντρική*, σ. 235.

67. *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι 1974, σ. 68-70, *Υδρία*, τ. 31ος, σ. 384.

68. Ησυχίου του Αλεξανδρέως, *Λεξικόν*, σ. 248, *Λεξικόν Σούδα (Σουίδα)*, σ. 186, Η. Liddel - R. Scott - A. Κωνσταντινίδου, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 1ος, σ. 417-418, Δ. Δημητράκου, *Λεξικόν*, σ. 229, *Υδρία*, τ. 11ος, σ. 319.

Άλλωστε και στα βυζαντινά ακόμα χρόνια οι πόλεις-κάστρα, οι οποίες είχαν σχηματισθεί σε φυσικά οχυρές θέσεις, όπως η Έδεσσα, “(...) ονομάζονται στις βυζαντινές πηγές κάστρα ή φρούρια ή πολίσματα, ενώ η ακρόπολή τους Πολίχνη ή Πολίχνιον (...)”⁶⁹.

Την γνώμη αυτή ενισχύει ακόμη και η παρακάτω πληροφορία, η οποία αναφέρεται στον μητροπολίτη Βοδενών Μητροφάνη, ο οποίος καταγόταν από την Αιτωλία.

Σύμφωνα μ’ αυτήν την μαρτυρία στο τελευταίο χειρόγραφο φύλλο εντύπου εκδόσεως Ψαλτηρίου και Ωρολογίου του 17ου αι., το οποίο σώζεται σε μονή των Μετεώρων, υπάρχει για τον μητροπολίτη Μητροφάνη με ημερομηνία 10 Ιουνίου 1633, η παρακάτω σημείωση:

“Έτους ζρμα’ μηνί Ιουνίω ι’ έσταχόθη/παρά αιτωλοῦ μ(ητ)ροφάνους εἰς Βοδενά/κάστρον, ἰνδ(ικτιώνος) α’ από Χ(ριστοῦ), ,αχλγ’”.

Φυσικά και στην περίπτωση αυτή με την έκφραση “(...) εἰς Βοδενά κάστρον (...)” δεν εννοείται ένα οχυρωμένο κάστρο (φρούριο) της Έδεσσας (στενότερη σημασία), αλλά εννοείται μια ευρύτερη ερμηνεία της λέξης κάστρο, σύμφωνα με την οποία δηλώνεται ολόκληρη η πόλη Έδεσσα με την περιοχή της⁷⁰.

4. Επομένως όλα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για δύο ναούς και ότι οι δύο αυτοί ναοί, δηλαδή ο ναός της Αγίας Σοφίας (Κοίμησις της Θεοτόκου, Παλιά Μητρόπολη) και ο ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης, είναι δύο διαφορετικοί ναοί, βρίσκονται στην Έδεσσα σε δύο διαφορετικά μέρη, δεν έχουν καμιά σχέση μεταξύ τους και, ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν. Και ακόμη ότι, από τους δύο αυτούς ναούς, ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολη) βρίσκεται στο Βαρόσι, στην θέση, που ανέφερα παραπάνω, ενώ ο ιερός ναός της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης πρέπει να αναζητηθεί, όπως έχω προαναφέρει, στα όρια του σημερινού τοπωνυμίου Γαβαλιώτισσα, τα οποία έχω καθορίσει παραπάνω.

Το τελικό αυτό συμπέρασμα (4) το ενισχύει, κατά την γνώμη μου, και το εξής:

Μέσα στο ιερό της Αγίας Σοφίας, πάνω αριστερά, όπως βλέπουμε προς ανατολάς, και πάνω ακριβώς από την ολόσωμη αγιογραφημένη μορφή του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, υπάρχει μισοκατεστραμμένη κεφαλαιογράμματη λί-

69. Αλκμ. Σταυρίδου - Ζαφράκα, “Βοδηνά: Μια βυζαντινή πόλη - κάστρο της Μακεδονίας”, εφ. *Έδεσσαϊκή*, φ. 1540 (6-3-1993), σ. 8. Σχετικά ο Ιωάννης Καντακουζηνός (1347-1354), κατά την διαμάχη μεταξύ των δύο Ανδρονίκων Παλαιολόγων, δηλαδή του Ανδρονίκου Β’ (1232-1328) και Ανδρονίκου Γ’ (1328-1341), όταν ο Ανδρόνικος Γ’ καταλαμβάνει την Έδεσσα, την άνοιξη του έτους 1328, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει:

“(...) Οἱ Έδεσσηνοὶ δὲ ἐξεληθόντες πανδημεί, προσεκύνησαν τε βασιλέα καὶ τὸ πόλισμα παρέδοσαν (...)”. (Καντακουζηνός, 1, 136).

70. Ν.Α. Βέη, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, Αθήνα 1967, τ. Α’, σ. 695.

θινη επιγραφή, μήκους 0,80 μ., από την οποία σώζεται μόνο το εξής απόσπασμα:

“*ΝΗΚΩΝ ΜΟΝΑΧΟΣ ΚΕΚΑΘ [...]*”, δηλαδή “*Νίκων μοναχός και καθ[ηγούμενος] [...]*”.

Το γεγονός αυτό, κατά την γνώμη μου, δείχνει ότι, κατά πάσαν πιθανότητα, κτήτωρ του ιερού ναού της Αγίας Σοφίας είναι ο μοναχός Νίκων και όχι οι κτήτορες της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης Θωμάς Πρελιούμποβιτς και Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ